

MAGYAR-ÖRMÉNYEK BÁNÁT KÖZÉLETÉBEN A 19. SZÁZADBAN

NÉMETH FERENC*

(*Kivonat*) A 18. század második felétől kezdődően egyes erdélyi magyar-örmény családok, – mint magyar anyanyelvű, etnikai eredetű társadalmi csoportok –, mindenekelőtt a Kissek (Ákonczok), Dánielek, Karácsonyiak, Gyertyánffyak, stb. nemcsak gazdasági érdekeltséget és vagyonszerzési lehetőséget láttak a török kiűzése után, elmocsarasodott, lepusztult s csaknem lakatlan Bánátban, hanem érvényesülési lehetőséget is. Különösen a déli megyék, (köztük Torontál megye) 1779. évi visszacsatolását követően, amikor is Nagybecskerek székhellyel visszaállították a megyei adminisztrációt. Ez újabb lendületet adott a magyar-örmény családoknak, akik anyagilag megerősödve, nemcsak a közjót szolgálták, hanem személyes érvényesülési lehetőséget is láttak a rendeződő alvidéki állapotokban. Tevékenységükkel jelentősen hozzájárultak e térség 19. századi gazdasági és kulturális fejlődéséhez. Nem kerülhették el az intenzív polgárosodás folyamatait sem a 19. század második felében. A vármegyei karriert szabályosan végigjáró örmények utóbb a magyar dzsentri réteg tipikus életpályáját választották, ehhez a réteghez hasonultak, asszimilálódtak. A 20. század elejére már szinte teljesen egybemosódtak a közöttük lévő határok.

Kulcsszavak: magyar-örmények, Torontál megye, asszimilálódás, polgárosodás, Karácsonyiak, Kissek, Dánielek, Gyertyánffyak, Pappok, Lázárok

*

A TANULMÁNY VÁZLATA (tézisek):

A magyar-örmény családok „beépülése” Bánát közéletébe;

- a beodrai Karácsonyiak

- az ittebei és eleméri Kissek (Ákonczok)

- a szamosujvárnémeti Dánielek

- a bobdai Gyertyánffyaknak

- a hajniki Boborok

- az eleméri Pappok

- az écskai Lázárok

Magyar-örmény karrierek, karriersémák, vegyesházasságok, asszimilálódás, polgárosodás

A torontáli magyar-örmény családok hozzájárulása a déli végek gazdasági és művelődési életének 19. századi felvirágzásához.

*

* A szerző: Németh Ferenc 1956 május 19-én született Bókán (Bánát). Az irodalomtudományok doktora. Fő érdeklődési köre Bánát, ill. Vajdaság művelődéstörténete, irodalomtörténete. 2003 és 2007 között az újvidéki *Létünk* folyóirat főszerkesztője, 2007 áprilisától 2013 februárjáig az újvidéki Forum Könyvkiadó Intézet igazgató-főszerkesztője, jelenleg egyetemi docens a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon. 12 önálló kötete van, melyek közül a fontosabbak: *A torontáli szőnyeg. A szőnyegszöveg negyed százada Bánátban* Streitmann Antaltól Kovalszky Saroltáig. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993; *A Fülep család Becskereken*. Monográfia. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997; *A bánáti fényképészet története (1848–1918)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002; *Úri világ Torontálban*. Művelődéstörténeti írások. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2003; és *Ady vonzaskörében*. Todor Manojlović Nagyvárad, Temesvár és Arad között 1907–1910. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012.

Több évszázados vándorlást követően az örmények, akik a 13. században Aniból menekülésre kényszerültek a tatár és mongol betörések elől, a 17. század második felében Erdélyben találtak maguknak hazát. I. Apafi Mihály fejedelem 1672-ben adott számukra letelepedési engedélyt s ennek nyomán csakhamar örmény közösségek szerveződtek Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Szamosújváron és Erzsébetvároson. Ott egyházi életüket is megszervezték, s a közösségek lelki gondozását az örmény római katolikus szerzetesi kongregáció, azaz a *Mechitarista Rend* látta el. Alig egy évszázad leforgása alatt, a 18. század végéig az erdélyi örménység a magyar közegnek és kultúrájának hatására már magyar anyanyelvűvé vált, s mint Issekutz Sarolta írja „megmaradását a zárt kolóniáknak köszönhetette, amely szigorú vallási, erkölcsi, gazdasági szabályaival, saját igazságszolgáltatásával igazgatta közösségét”. (Issekutz, 2010:8)

Valamikor a 18. század második felében kezdődött meg ezen erdélyi örmény közösségek tagjainak kirajzása a Délvidékre, amely a török kiűzése után jobbára lakatlan, rendezetlen vidék volt, hatalmas kiterjedésű megműveletlen birtokokkal, amely az érkező örményeknek egyrészt a jól jövedelmező marhakereskedelemre adott lehetőséget, másrészt a hagyományos örmény iparágak (pl. bőrfeldolgozás) felvirágoztatására (Uo.9).

Nos, (a mai értelemben vett) Bácska és Bánát, (akkor Bács-Bodrog és Torontál megye, valamint Temes megye egy része) a 18. század végén politikai és művelődési szempontból messze elmaradt az országos tendenciák mögött. Lehet, hogy helyesebb, ha úgy fogalmazunk, hogy ott igencsak késtek ezek a folyamatok, annak pedig több objektív oka is volt. A török kiűzését követően a 18. században a mai Vajdaság területén még nem alakulhatott ki említésre méltó gazdasági, szellemi élet.

Szeli István szerint akkor „a kulturális fejlődés országútja messze elkerülte Vajdaságot. Ami pedig ennek ellenére is létrejött, az ma is jórészt rejtve van előttünk, ismeretlenül és feltáratlanul lappang” (Szeli, 1993:17).

Bánát csak az 1716–1718. évi hadjárat után szabadult fel, s hosszú évtizedek kellettek ahhoz, hogy kiheverhesse a török uralom nyomait (Borovszky, 1912:409). Torontál megye a török hódoltság alatt „csaknem egészen kipusztult, és lakatlanná vált. Az akkori térképeken is csupa posványos, homokos térségeket és csak kevés lakott helyet találunk” (Uo.410–411). Törökkanizsa és Mokrin, Nagybecskerek és Nagyikinda között nagy mocsár húzódott, amellet Dél-Bánátban is volt kettő: az iláncsai és az alibunári. A Bega, a Temes, a Berzava és a Birda folyók árterületei is elmocsarasodtak. (Uo.) Közép-Bánátban az 1717. évi összeírás szerint 100 házzal Becskerek volt a legnépesebb. Az összeírók Becsén 20, Écskán 20, Módoson 50 házat számláltak meg (Uo.) Az elnéptelenedett falvak számáról a legszemléltetőbben az alábbi két adat tanúskodik: a becskerei kerületben 21 lakott és 55 lakatlan, a pancsovai kerületben pedig 19 lakott és 40 lakatlan helység volt (Uo.).

Az örmények „beépülését” a déli végeken furcsamód éppen e rendezetlen állapotok serkentették. Egyrészt azért, mert mielőtt megkapták volna a magyar állampolgárságot (amelyre csak 1840-ben került sor), addig kénytelenek voltak kereskedelemmel foglalkozni (Pavlov, 2010:14) a lepusztult bánáti állapotok pedig igencsak kedveztek a szarvasmarha-tenyésztésnek, illetve a jószágkereskedelemnek. „A ritkán lakott terület, a nagy puszták és rét felületek serkentették az állattenyésztést, úgyhogy ez a 18. század első felében az egyik legfontosabb gazdasági ágazattá vált. A jószágok felvásárlása mellett a kereskedők réteket és pusztákat béreltek ki, vagyonukat az állattenyésztésbe fektették be, különösen a nagy jószágokba. Németországba és Csehországba terelték az állatokat, viszonylag rövid idő alatt az európai húspiac fő ellátói lettek” (Uo. 12).

Ilyen állapotok uralkodtak Bánátban, amikor a požarevacai békekötés után Claudius Florimund Mercy tábornagynagy került a tartomány kormányzói székébe. Mercy erőfeszítései mindenekelőtt két fontos tényezőre összpontosultak: az elnéptelenedett vidék betelepítésére és a mocsarak lecsapolására. (Uo.) Ezek voltak ugyanis a vidék fejlesztésének alapfeltételei. Akkortájt beláthatatlan területek heverték parlagon, nem volt, aki megművelje őket (Borovszky, 1912:410–411). Amellet a mocsarak kiszárításával újabb megművelhető földterületeket lehetett nyerni, egészségesebbé lehetett tenni az életkörülményeket, magyarán lakhatóvá tenni Bánátot. Mercy először a telepítéshez látott hozzá: német, olasz és spanyol telepesekekkel próbálkozott, sajnos nem nagy sikerrel. Nagybecskerekre például 1722-ben spanyolokat költöztetett, ám azok nem tudták elviselni az éghajlatot, s „a közeli mocsarak kigőzölgését”. (Uo.) Legnagyobb részük mindössze néhány év leforgása alatt kiveszett. Helyükbe 1728-ban szerbek, magyarok és németek érkeztek. (Uo.) A rákövetkező évtizedekben is időről időre ismétlődött ez a betelepítési folyamat. A térség egyik 18. századi sajátosságát, talán még eléggé ki nem kutatott jelenségét éppen ezek a telepítések képezik. Szeli István szerint „a század folyamán e terület volt az ország legváltozatosabb népelemekkel betelepített része: szerbek, magyarok, szlovákok, románok, franciák, spanyolok, németek, csehek, örmények, albánok, bolgárok és még más nemzetiségű népek spontán vagy tervszerű letelepedése jellemzi” (Szeli, 1993:20).

A 18. századi bánági telepítésekkel kapcsolatosan mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a tartományi igazgatóság a németeket mindenütt előnyben részesítette a többi nemzetiséggel szemben. Sőt, a létesített népiskolákban is a német nyelv terjesztését serkentették, a többi nyelv rovására. (Borovszky, 1912:420–421).

A többszöri betelepítés következtében 1779-ben, Torontál megye visszacsatolásakor már igencsak tarka volt a mai Bánát néprajzi képe. 1779. július 13-ától teljesen új korszak vette kezdetét: a közigazgatás ismét a vármegyei önkormányzat kezébe került s kinevezték Torontál megye első tiszttartóját is. (Borovszky, 1912: 429) A főispáni szék, egyelőre üres maradt. 1780 szeptemberében töltötte csak be gróf Győri Ferenc. (Uo. 446–447) Az alispán Semsey András lett, helyettes alispánnak Egyed Jánost, főjegyzőnek pedig Hertelendy Józsefet választották. (Uo.) Az említettek mellett a megye szolgálatában lévő aljegyzők, főjegyzők, alügyészek, főügyészek és táblabírák, megyei mérnökök, járási szolgabírók és megyei írnokok között is voltak művelt, képzett személyek, akik a bánati művelődési életet ébresztgették. Hiszen mint Szentkláray írja, a Bánság csak „1779-ben ébredt több mint 200 éves álma után.” (Szentkláray, 1882. 407–411) A rákövetkező néhány évtizedben indulhatott csak meg egy lassú, fokozatos és tegyük hozzá, mindinkább céltudatos fejlődés, amely nemcsak gazdasági, hanem szellemi téren is előrelépést jelentett.

A korszak további jellegzetessége amelyről szólni kell, a nagy bánati uradalmak kialakulása volt. A kincstári javak 1781. évi árverésén jutott hozzá néhány magyar-örmény család (is) nagyobb uradalomhoz: Karácsonyi Bogdán megszerezte a beodrai, Lázár Lukács az écskai, Kiss Izsák (1740–1792) pedig az ittebei és eleméri birtokot. (Szentkláray, 1882:407–411) Új alapokon indult meg ezeken az uradalmakon a mezőgazdasági termelés, szakosított foglalkozási ágakkal. Ezek (az akkor már nagyobb tőkével rendelkező) magyar-örmény családok mintaszerűen működő gazdaságokat hoztak létre egyben „társadalmi és politikai elismertséget és megbecsülést szerezve családjaiknak.” (Issekutz, 2010:9) Rajtuk kívül, a 18. század végén de jobbra a 19. század elején amikor már lassan rendeződni látszott az élet, a boldogulás reményében más magyar-örmény családok is áttelepültek Bánátba: Elemérre, Nagybecskerekre, Écskára, Ólécre, Kanakra stb. Az ő tevékenységük a megye közéletében már a reformkorban érezhető volt, de leginkább a 19. század második felében bontakozott ki teljes mértékben.

A 18. század második felében Bánátba települt magyar-örmények vonatkozásában arra figyelhetünk fel, hogy legalább három szociális réteg tagjai érkeztek ide: földbirtokosok, kereskedők és iparosok. A földbirtokos réteg a nemességhez tartozott (grófi és bárói rangot is elértek), a kereskedők anyagi erejüktől függően nagy- és kiskereskedők voltak (a nagykereskedők a nemességhez, a dzsentrihez álltak közelebb, státusuk meg üzleti ügyeik vonatkozásában is; a kiskereskedők inkább a polgársághoz tartoztak), az iparosok pedig egyértelműen a polgári réteget képviselték. Ez a felosztás a 19. század második felében érhetően módosult, az erőteljes polgárosodás folytán.

Mint Tóth K. József írja, „a 18. század (leszámítva a Rákóczi-szabadságharcot) a békés gyarapodás időszaka az örmények számára. Mivel a magyarok nem aknázták ki kellőképpen a kereskedelmi lehetőségeket, más (görög, szász, zsidó) idegen etnikumokhoz hasonlóan az örmények olyan jelentős vagyont tudtak felhalmozni, hogy nemegyszer a kincstárat is kiegészítették (azonban általában helyben nem kölesönöztek), amit hamarosan kedvezményekkel, nemesség adományozásával hálált meg az udvar.” (Tóth, 2006)

A beodrai Karátsonyiak

A Karátsonyiak (egykor szamosújvári Krecsunjánok) már a 16. században erdélyi birtokos nemesek voltak, akik jótékonyaságukról és adakozókészségükről voltak ismertek. (Sisakos, 1902:6–8) Karátsonyi Kristóf szamosújvári szenátornak és kereskedőnek „a kincstár körül tett értékes szolgálataiért, továbbá az 1735-iki Peró János-féle felkelés alkalmával szenvedett tetemes károk miatt” Mária Terézia 1749. június 15-én magyar nemességet adományozott. (Uo.) Karátsonyi Adeodatus (Bogdán, Deodat) „az utolsó török háború alatt harcosok állítása által kiváló érdemeket szerzett és Beodra mezővárosával 18.000 holdat kapott donációba.” (Uo.) A családnak idővel kialakult egy grófi és egy nemesi ága (Gudenus, 2010: 372–377). A grófi ágon a család tagjai 1858-ban nyertek birodalmi grófi rangot, 1874-ben pedig magyar grófi rangot. (Uo.) A nemesi ágon akárcsak a grófin is, használták a beodrai előnevet. A nemesi ág bánati felvirágzását a birtokszerző Karátsonyi Bogdán indította el még a 18. század végén. Leszármazottai, Beodrán két kastélyt emeltek: az egyiket 1842 és 1846 között Karátsonyi László, a másikat pedig 1857-ben Karátsonyi Lajos (Németh, 1986). Uradalmi mintagazdaságot létesítettek és a vidéki nemesség életét élték.

Egy 1911-ből származó összeírás szerint a Karátsonyiak Temes és Torontál megyében együttvéve közel 20.000 holdat birtokoltak (Denta, Bánlak, Dóc, Karátsonyifalva, Karátsonyiliget, Pártos, Zichyfalva stb.). (Gudenus, 2010:379) Rokoni kapcsolatokat építettek ki a Marczibányiakkal, a Zichyekkel, a Czirákyakkal, a Csekonicsokkal, az Andrásyakkal, a Keglevichekkel, a Dukákkal, a Nikolicsokkal, a Schulpekkal, a Hertelendyekkel, a Kissekkel, a Verzárokkal stb. (Uo. 372–377.)

Az ittebei és eleméri Kissek (Ákonczok)

A birtokszerző Kiss Izsák gazdag erdélyi jószágkereskedőként vásárolta meg 1781-ben az eleméri és ittebei birtokot s ezzel együtt nyert nemesi rangot is. Korábban az egész Közép-Bánát térségét bérelte. Szüleinek halála után tetemes vagyon örökölt, s anekdotaszerű történet, hogy amikor a bécsi udvarban, árveréskor a tisztviselők megékezték tőle mennyi szarvasmarhája van, ezt felelte: „Nem tudom pontosan, de azt tudom, hogy közel tizenegyezer kutya vigyázza őket.” (Pavlov, 2010: 14.) Kiss Izsák összesen 643 750 forint vételárat fizetett birtokaiért, 171 750 forintot az eleméri, 472 000 forintot pedig az ittebei birtokért. (Uo.) Sikerének titka az volt, hogy támogatta a bécsi udvar politikáját. Hadi szállító volt, s nagy mennyiségű élelmiszert adott el a katonaságnak viszonylag alacsony áron. (Uo. 17.) Szarvasmarha-tenyésztéssel és kereskedelemmel foglalkozott, s a jószágot rendszerint hajón szállította Bécsbe. (Uo.22.) A 40 000 láncot kitevő birtoka egykor a monarchia déli részének legnagyobb uradalma volt. (Uo. 46.)

A legismertebb családtagja mindenképpen Kiss Ernő (1799–1849) aradi vértanú volt, a szabadságarc tábornoka. A család tagjai közül egyeseknek sikerült felzárkózniuk a magyar főnemesség sorába. Kiss Antal (1880–1971) követségi tanácsos 1911-ben szerzett bárói rangot. (Kálmán, 2011:20–25) Ugyancsak említésre méltó, hogy Antal édesapja, Miklós (1852–1909) császári és királyi konzul volt, édesanyja, Schratt Katalin (1853–1940) pedig bécsi udvari színésznő, akit érzelmi szálak fűztek Ferenc József császárhoz és királyhoz. (Uo.)

A szamosujvárnémeti Dánielek

A Dániel (vagy: Daniel) család ősei 1725. július 3-án III. Károlytól nyertek címeres nemeslevelet. A magyar-örmény főnemesei családok sorába emelkedtek, akárcsak a Papok meg a Karátsonyiak. A család Torontál megyei ágának megalapítója a 19. század elején Dániel Pál (1822–1895) megyei aljegyző, járási főszolgabíró a későbbi 1848-as országgyűlési képviselő volt. Négy fia született: Pál, János, József és László. János (1852–1920) királyi tanácsos, Torontál megye alispánja volt (és Kiss Augustus (1822–1900) fia, azaz Kiss Ernő aradi vértanú unokája). László (1855–1929) is politikai karriert futott be: a 19. század második felében országgyűlési képviselő volt, majd Torontál vármegye alispánja, az 1890-es évek végén pedig Nógrád vármegye főispánja. Nos, Dániel László 1898-ban Kanakon építtetett magának kastélyt díszes parkkal egyetemben és ott élt családjával, noha hivatal egy ideig Torontál megye székhelyéhez, Nagybecskerekhez kötötte. (Németh, 2008: 26–28.)

A család két tagja, Dániel Béla (1828–1882) és Dániel László Arthur (1824–1888) az 1848-as szabadságharcban is részt vett (Bona, 2010:259–260). A Dánieleket egyébként négy aradi vértanú családjához fűzték rokoni szálak: a Kissekhez, Desseffyekhez, a Lázárokhöz és a Vécseyekhez (Marcsók, 2010:239–255).

A főnemességet Dániel Ernő (1843–1923) érte el aki jogot Temesvárott és Budapesten tanult, majd karrierjét Temes vármegye hivatalaiban kezdte. 1870-ben lett a begaszentgyörgy kerület országgyűlési képviselője, s ezzel kezdetét vette sikeres politikai karrierje is. Egy ideig Nagybecskerek város meg a pancsovai kerület országgyűlési képviselője volt. Szervezője volt a nagybecskereki ármentesítő társulatnak, részt vett a Tiszavölgyi társulat megalakításában amelltt nagy érdemei voltak a nagykikinda-nagybecskereki vasútvonal megépítésében, hiszen a vasútvonalat építő társaság igazgatósági elnöke volt. 1895-ben kereskedelemügyi miniszternek nevezték ki s az ő ideje alatt fejezték be a Vaskapu munkálatait. 1896-ban valóságos belső titkos tanácsos lett, bárói rangot és örökös főrendiházi tagságot nyert. Mindemelltt az ezredéves ünnepségeket szervező bizottság elnöki tisztségét is betöltötte. (Kálmán, 2011:20–25.) Fia Tibor (1878–1951) is apja példáját követve jogot végzett. Később parlamenti képviselő lett, s kiváló teniszezőként, sportemberként is hírnevet szerzett magának. (Uo.)

A családban (amelynek tagjai Bánátban főképpen Kanakhoz, Óléchez Nagygájhoz és Nagybecskerekhez kötődtek) volt még aljegyző, szolgabíró, alispán és országgyűlési képviselő. (Borovszky, 1912: 539).

A bobdai Gyertyánffyoknak

A család tagjai 1796-ban költöztek Torontál megyébe. Gyertyánffy Antal, Lukács, Kristóf és János I. Ferenc királytól 1795-ben nyertek címeres nemeslevelet. Antal, Lukács és Kristóf Bobdát, Gyért és Tolvadiát nyerték adományul, a bobdai előnév használatára pedig 1806-ban nyertek engedélyt. A család tagjai közül néhányan Torontál vármegye tisztségviselői voltak s ott építettek ki közéleti karriert. Így, Gyertyánffy Dávid (1794–1878) Torontál vármegye követe, alispánja majd főispánja volt. Dávid fia, Gyertyánffy Gyula (1823–1870) negyvennyolcas főhadnagy volt, aki Segesvárnál sebesült meg. Gyertyánffy

László (1831–1890) Torontál vármegye alispánja volt, Gyertyánffy Ferenc (1846–1888) pedig a nagybecskereki királyi törvényszék elnöke. A család tagjai között volt még főszolgabíró, honvédezeres, huszárfőhadnagy, vérteskaptány, tartalékos huszárhadnagy és több földbirtokos. (Borovszky, 1912: 542)

Az eleméri Papok

A család eredeti neve Derder volt, s az elekesi előnevet használta (Gudenus, 2010: 672–673). Egyik legismertebb tagja Pap Simon (1828–1892) a 19. században megyei hivatalt viselt: Torontál vármegye törvényhatósági és közigazgatási bizottságának volt a tagja. (Kálmán, 2011:20–25) Fia Pap Géza (1864–1934) még fényesebb politikai karriert futott be: 1912-ben bárói rangot nyert. Pályafutása Nagybecskerekéről indult, ahol egy ideig ügyvédeskedett majd 1892-ben országgyűlési követ lett, később tagja az országgyűlés felsőházának. Pályafutásának tragikumuma, hogy a titulus megszerzője nem kötött házasságot így 1934-ben vele ki is halt a család bárói ága. (Uo.)

Az écskai Lázárok

Az écskai uradalom története visszanyúlik a 18. század végéig, amikor is 1781 augusztusában az örmény származású Lázár Lukács (1727–1793) megvásárolta a mintegy 30 ezer holdas földterületet a kamarai birtokok bécsi árverésén. Lázárnak 217 000 forintjába került az écskai uradalom, amelyet csakhamar mintagazdasággá fejlesztett (Németh, 2011:17–52). Mindössze néhány évtized alatt az écskai uradalom (huszonöt holdas, párját ritkító parkjával együtt) neves mintabirtok lett: a keszthelyi Georgikon „érdemes testvérje”, „az Alföld első georgikona” – ahogyan 1817-ben Vedres István fogalmazott. (Uo.) A piros kastélynak emlegetett, angol stílusú, tornyos, manzárdtetős úrilakot – amelyben Liszt is fellépett – a birtokszerző Lázár Lukács egyik fia, Lázár Ágoston (1768–1833) építtette a 19. század elején, pontosabban 1817-ben, de ünnepélyes felavatására 1820 nyarán került sor. (Uo.) Másik fia, Lázár János építtette az écskai római katolikus templomot. (Uo.)

A birtokszerző Lázár Lukács vetette még a 18. században „hamar felfedezte, hogy a marhatenyésztés nagyon kifizetődő a császárság déli területein, ezért üzleti politikáját teljesen alárendelte a császári sereg minőségi hússal való ellátásának. Ennek érdekében haszonbérbe vette a végeláthatatlan gazdag mezők területét Dél-Magyarországon, és Kiss Izsák üzleti partnerével együtt a Bellye állami birtokot is Baranyában. (...) Az üzleti tisztesség és pontosság eredményeként Lázár Lukács nagyon hamar hírnevet szerzett a császári katonai körökben, és mint korának kiváló marhatenyésztő és húsfeldolgozó szakembere megkapja a császári osztrák–magyar hadsereg ellátmányozásának tiszteletbeli alezrederesi címét”(Gazdag, 2010:177–229).

Ezt a tevékenységet fejlesztette és vitte tovább Lázár Lukács fia, Ágoston, aki egyébként a császári hadsereg ezredese volt. A fejlődő écskai mintagazdaság, valamint a család kiterjedt üzleti kapcsolatai révén „a Lázárok és Écska falu neve hosszú éveken keresztül beleszövődött a császárság elit köreinek történetébe” (Uo.).

Lázár Ágoston feltehetően „katonai” vonalon, jeles hadiszállítóként kerülhetett kapcsolatba Esterházy Miklós birodalmi herceggel, aki fényes katonai pályát futott be, s aki 1817-ben a császári hadsereg tábornagya lett (amellett az Aranygyapjas rend lovagja és a Szent István-rend nagykeresztese). Nyilván állami és katonai érdekek is amellett szóltak, hogy a nagy szállítónak számító Lázár Ágostonnal ápolni kell nemcsak a kereskedelmi, hanem a baráti kapcsolatokat is. Ugyancsak Lázár Ágoston üzleti érdekeltsége is azt sugallta, hogy csakis jót tehet a magas rangú császári katonatisztekkel való barátság erősítése (Uo.).

A Lázár család nemcsak Écskát birtokolta, hanem (földesúri joggal bírta) Jankahidát, Bégaft, Lázárföldet, Zsigmondfalvát és Lukácsfalvát. (Borovszky, 1912:546)

Magyar-örmény karrierok, karriersémák, vegyesházasságok, asszimilálódás, polgárosodás

A karrierépítés a Bánátba települt magyar-örményeknél általában a vagyoni – azaz birtokszerzéssel vette kezdetét, majd (városi vagy megyei) közhivatal vagy tisztség elérésével folytatódott s a második vagy harmadik nemzedéknél – vegyesházasság vagy örmény párválasztás révén – tovább szilárdult és erősödött a család közéleti pozíciója, társadalmi befolyása. A karrierépítésnek volt még két fontos tartópillére: a mindenkor császárnak hazafiságból nyújtott anyagi és katonai segítség, meg a közcélú jótékonykodás. Ez képezte a jellegzetes karriersémát, amelyet több példával is alátámaszthatunk.

Gurzó K. Enikő megállapítása szerint például, „a Karátsonyiak legjelesebbjei a kor szokása szerint nemes lelkű felajánlásaikkal vívtak ki maguknak tekintélyt és elismerést nem pedig titáni palotáikkal, díszes fogataikkal” (Gurzó, 2010:31). Karrier szempontjából a Karátsonyi család bánáti ágának egyik legsikeresebb tagja Karátsonyi László (1806–1869) volt aki számos tisztséget töltött be Torontál megyében: a 19. század

első felében a vármegye szolgabírója majd alispánja volt, később országgyűlési követe, 1848-ban, 1861-ben és 1867-ben pedig Torontál megye főispánja volt. (Németh, 1986) Borovszky Samu szerint „higgadt, előrelátó és megfontolt természetével igen sok jó szolgálatot tett a vármegyének.” (Uo.) Életében nagy tisztelet és tekintély övezte. Halálakor a vármegye úgy róttá le iránta való kegyeletét, hogy hat hónapi gyászt rendelt el, s az idő alatt még az ügyiratokhoz is fekete pecsétet használtak (!) (Uo.)

A család tagjai közül nemcsak Karátsonyi László, hanem mások is építették közéleti karrierjüket: Karátsonyi Lázár (1759–?) Torontál vármegye alispánja volt, majd országgyűlési követ aki „a franciák elleni háborúban saját költségén 100 főnyi inszurgens csapatot állított elő, azonkívül hadi célokra még 300.000 forintot adott. Jutalmul Ferenc császártól a nagyzsámi uradalmat kapta” (Sisakos, 1902:6–8). Amellett József főherceg vezetésével részt vett a mezőgazdaság és lótenyésztés szabályozásában, közhasznú intézeteknek pedig gazdag alapítványokat tett. (Uo.) „Egyebek mellett 10 ezer forintot, vagyis egy, akkoriban jelentősnek számító summát adományozott a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Katonai Akadémiának (Gurzó, 2010:33).

Karátsonyi Guido (1817–1885) császári és királyi kamarás volt, valóságos belső titkos tanácsos, országgyűlési követ, birodalmi és magyar gróf, a vaskorona rend nagy keresztese. (Németh, 1986) A család tagjai közül Karátsonyi Géza országgyűlési képviselő volt, Karátsonyi Emánuel (1770–1840) táblabíró (Gudenus, 2010:372–377). Karátsonyi Jenő (1861–1933) császári és királyi kamarás volt, zichyfalvi képviselő, társelnöke a Torontál megyei munkapártnak és elnöke a közművelődési egyesületnek. (Gurzó, 2010b:37)

A eleméri és ittebei Kissek ősei is, akárcsak a Karátsonyiak, Szamosújvárról rajzoltak ki „kik a törökök kiűzése után szabaddá lett földterületekből hadi vagy polgári érdemeik elismerésül a királyok által donációkban részesültek” (Sisakos, 1902:6–8).

A Bánátba érkező magyar-örmények még Erdélyben átvették a magyar nyelvet és életmódot, s az asszimiláció első hullámán már Erdélyben átestek. Ezt látszanak igazolni az egyes magyar-örmény családok nemzedéktáblái, családfái. Példaként elegendő talán Kiss Ernő aradi vértanú családtörténetére hivatkozni, noha a többi örmény család is hasonló folyamaton esett át a 18. század második felétől a 19. század végéig. A környezethez és a dinamikus társadalmi folyamatokhoz való gyors alkalmazkodásról ad hiteles képet a Kiss család kéziratos nemzedéktáblája (Bobor, 1894) amely azzal indul, hogy (az ittebei ág családalapítója), „Fark, később Akoncz Gergely Erdélyben, Ebesfalván 1760. felvette [a] Kiss Gergely nevet”, neje pedig az ugyancsak örmény Hankovics Anna volt. A továbbiakban azt olvassuk, hogy „a család 1760-ban nemesített meg Mária Terézia Királyasszony által” (Uo.). A címeres nemeslevelet voltaképpen a három testvér – egyébként erzsébetvárosi kereskedő – Gergely, Lukács és Jakab érdemelték ki 1760. október 7-én (Gudenus, 2010:389–390). Érdekes, s a török világ emlékét idézi, hogy a család eredeti neve, amely Ázád volt, törökül Zádéként maradt fenn (Uo.) A névmagyarosítás ténye már a család bizonyos fokú asszimilációjáról tanúskodik, s talán nem véletlen egybeesése a dolgoknak, hogy a három fivér a nemesség megszerzésének évében magyarosította nevét.

Kiss Gergely gyermekei Izsák, Miklós és Mária az 1780-as években rajzoltak ki azután Bánátba s kerestek ott boldogulást (Uo. 390–393). Mindhárman magyar-örményt választottak élettársul: Kiss Izsák Issekutz Máriát vette feleségül, Kiss Miklós Issekutz Katalint, Kiss Mária pedig az ugyancsak örmény Dániel Lukácshoz ment férjhez. (Uo.) Az ő gyerekeik (azaz, Kiss Gergely unokái) már nem tartották magukat teljes egészében az magyar-örmény párválasztáshoz: Kiss Izsák fia, Ágoston poeni Bogdanovits Annát vette feleségül, Kiss Miklós fia, Antal pedig Lenhard Katalint (Bobor, 1894). Ezzel már a 18. század utolsó éveiben, illetve a 19. század legelején kezdetét vették a családban a vegyesházasságok. Igaz ugyan, hogy a Kissek 19. század végéig a magyar-örmény családok közül rokoni kapcsolatokat építettek ki a Capdebo, a Dániel, a Csiky, a Jakabffy, a Novák, a Simay, a Lászlóffy, a Karátsonyi, a Gyertyánffy, a Kövér, és a Patrubány családdal, ám ugyanakkor, a vegyesházasságok révén rokonságba kerültek nem örményekkel is: a Somoskeőyekkel, az Iszayakkal, a Thucsikokkal, a Dukákkal, a Szentiványokkal, a Koronghyakkal, a Beniczkyekkel, a Rónayakkal, a Schulpekkal, a Bélyekkel, a Farkasokkal, a Tomkákkal, a Bayerokkal, a Boborokkal, a Csávossyakkal stb. (Uo.) Ezek a nem örmény relációk tanúskodnak legszembetűnőbbben a Kiss család tagjainak többnemzetiségű környezetükbe való besimulásáról a 19. század második felében, a rokoni kapcsolatok révén pedig bánáti érvényesülésükről is.

Az örmény anyanyelv a Bánátba érkező családoknál még a 18. század végén is fennmaradt, s minden valószínűség szerint a 19. században is egy ideig. Kiss Ernő aradi vértanú hagyatékában maradt fenn egy 1779. decemberéből származó, Kiss Izsákhöz (Elemér és Ittebe szerzőjéhez) címzett (örmény nyelven írt) levél (Pavlov, 2010: 20–22.), amely erről tesz tanulságot. A levélíró Izsákot még *Szehagnak*, Miklóst *Nigolnak*, Pétert *Bedrosznak*, Jánost *Ohannak*, Kristófot pedig *Chacshignak*. (Uo.)

Az örmény hagyományokhoz való ragaszkodás az életvitelen, a népviseleten és a vallásosságon keresztül tükröződött. A Kiss család vonatkozásában ezt néhány példával támaszthatjuk alá. A családtagok mély vallásosságát és jótékonykodását igazolja, hogy pl. 1789 karácsonyán „szigorúan megtartották a szokásokat,

különösen azokat, amelyek Krisztus születéséhez kapcsolódtak. A család azokban a napokban együtt volt. [Kiss] Izsák felesége meglátogatta a falu apraját, és különféle csomagokkal ajándékozta meg őket.”(Pavlov, 2010:23) A pravoszláv karácsony alkalmával is Eleméren a család nőtagjai, a 18. század végén hagyományosan ajándékokat osztottak a szerb gyerekeknek. (Uo.) Bogdanovits Anna (?–1805) és Kiss Ágoston (? –1800) esküvőjén, 1795 nyarán, Temesvárott, az ifjú pár hatfogatos hintóban érkezett a templom elé, s „a kíséretben néhány lovas magyar és *örmény* népviseletben volt.” (Uo. 29.) 1797-ben az eleméri kastély építésekor Kiss Ágoston, anyja kérésére „az első emeleti egyik teremből családi kápolnát alakított ki, s egy ismeretlen temesvári festőtől megrendelték Szent Ágoston képét is.” (Uo. 31.)

1799-ben, Kiss Ernő (a későbbi aradi vértanú) születésekor, Temesvárott „a nagyszámú *örmény* gyülekezet a kicsi Ernőnek egy régi *örmény* kardot ajándékozott, amely arannyal és drágakövekkel volt díszítve. Ernő ettől a kardtól sohasem vált meg.” (Uo. 38.) Szalkai, egykori eleméri római katolikus plébános feljegyzései szerint a 19. század elején Kiss Ernő, gyermekként nagy érdeklődést mutatott a hittan iránt. (Uo.48.) „Már hatéves korában a Biblia egyes szakaszait fejből tudta. Különösen a vasárnapokat szerette, amikor Szalkaival a becskerek-i templomban az orgonazenét hallgatta.” (Uo.) Ernő vallásosságáról írja Pavlov, korabeli egyházi feljegyzések nyomán, hogy „kicsi korától fogva vallásos szellemben nevelték és ez szinte elbűvölte őt. (...) A kastélyban mindig jelen volt a pap. Ernő vallásossága határos volt a misztikával.” (Uo. 82.)

1815 tavaszán, Kiss Gergely (?–1815) ittebei temetésén „részt vettek a vármegye jelentős személyiségei, valamint Temesvár *örmény* származású küldöttsége is. A halottól az alispán búcsúzott el, majd *örmény* szertartás szerint temették el az elhunytat.”(Uo.61) 1823-ban, amikor a Vedres István szegedi „inzsellér” látogatást tett a Kissek eleméri kastélyába, elragadtatással emlékezett meg annak belteréről és berendezéséről, hangsúlyozva, hogy a családi könyvtár „ritka példányszámú könyveivel a leggazdagabb és legértékesebb könyvtárak közé tartozik Dél-Magyarországon”, s hogy a házigazda nagy büszkeséggel mutatta meg neki „a kis példányszámú *örmény* nyelven írt könyveket”. (Uo.76).

1844-ben, Nepomuki Szent János ünnepe Eleméren „körmenettel kezdődött a kastély gyönyörű parkjában, majd folytatta útját a kastély keleti bejáratán át az akácfákkal szegélyezett hűvös sétányokon. Végül a menet a kőhídon át eljutott a kápolnáig. Itt szentmisét mutattak be. A mise után a körmenet ugyanazon az úton tért vissza a faluba” (Uo.94). 1847 őszén építtette meg Kiss Ernő az eleméri római katolikus templomot, amelyet előbb Szent Ernesztina nevére, majd 1867-ben Szent Ágoston tiszteletére szenteltek. (Uo.96)

Fölöttébb érdekes, hogy 1849 októberében, az aradi várfogságból Kiss Ernő (akinek egykor dajkája ugyan magyar, de nevelőapja, Löwen Ernő báró, magas rangú osztrák tiszt volt) német nyelven levelezett leányaival (Uo. 106).

Bánáthól egyébként több *örmény* honvéd és két *örmény* vértanú származott: Kiss Ernő és Lázár Vilmos (1817–1849). (Bona, 1995:8–17) Az előbbinek 1906 és 1918 között szobra is állt Nagybecskerek központjában, a színház előtti téren, a másik pedig néhány évvel ezelőtt kapott emléktáblát a nagybecskerek-i római katolikus templom belterében. (Németh, 2011a:7)

S ha már polgárról beszélünk, akkor – Gerő András nyomán – e fogalom alatt legalább három tényező együttesét értjük, hiszen az „egyszerre társadalmi helyzet, értékrend és életmód, életstílus” (Gerő, 1993:9). S éppen az 1830-as években domborodott ki a polgári értékvilág, s veszített súlyából az addig oly domináns társadalmi helyzet. Egyre inkább előtérbe került az értékrend, életmód és életstílus és kialakulóban volt a polgári magatartás.

A Dánielek közül (a kanaki) Dániel László közéleti szereplése érdemel figyelmet a 19. század második felében. 1887-ben Torontál vármegye főjegyzője volt, 1891-től Torontál megye alispánja, 1896-97-ben pedig Nógrád megyei főispán meg országgyűlési képviselő. (Németh, 2008: 26–28.)

Az écskai Lukácsok közül Lázár János Torontál vármegye alispánja volt, aki 1808-ban 5000 forintos alapítványt tett a Ludovika Akadémia javára. A család tagjai közül néhányan a katonai pályán érvényesültek: Lázár Zsigmond csász. kir. vezérőrnagy volt, császári kamarás, a lipótrend lovagja. (Borovszky, 1912:546)

Az érkező *örmények* a 18. század végén már magyarul beszéltek, s kivételnek számított az *örmény* nyelvű korespondencia, az *örmény* nyelvű családi feljegyzések stb. Viseletükhöz, életvitelükhöz és szokásaikhoz hűek maradtak, s a 19. század folyamán közöttük még erős volt a családi-közösségi összetartás, amely túlnyomórészt az *örmények* egymás közötti házasságaiban, meg a szoros rokoni kapcsolattartásban mutatkozott meg. A 19. század vége felé (a megváltozott társadalmi-szociális körülmények hatására) már kifejezettebb lett az asszimiláció és a vegyesházasságok kötése sem számított kivételnek.

„Bár kezdetben tartották a kapcsolatot az erdélyi kolóniákkal, azonban a sokszor magyar nemesi családokkal kötött vegyes házasságban született utódok (mintegy két-három tucat családról van szó) egyre inkább eltávolodtak, nem tanultak meg *örményül*, neveiket magyarosították (főleg a -ffy végződés volt népszerű: Jakabffy, Bogdánffy, Mártonffy, Gyertyánffy) (...) Nem meglepő, de azt is mutatja, hogy az

anyanyelv megőrzésére csak ott van lehetőség, ahol nagyobb közösség él egy tömbben. A Dél-Alföldön, és azokban a nagyvárosokban, ahová korábban jelentős örmény elvándorlás történt, nyelvüket és vallásukat elvesztették az örmények. (...) A vallási asszimiláció legfőbb oka az örmény katolikus hitközségekből való elvándorlás volt. Mivel kötelező volt valamely egyházhhoz tartozni, az elköltöző családok a római katolikus egyház híveivé váltak”. (Tóth, 2006)

A Bánátba települt magyar-örmények (viszonylag sokáig, csaknem a 19. század végéig) megtartották értékrendjüket és életmódjukat, (sőt az 1870-es évekig jellegzetes viseletüket is), életstílus vonatkozásában azonban szinte azonnal alkalmazkodtak környezetükhöz.

Miután az állatkereskedelem, a 19. század második felében a mezőgazdasági termelés fejlesztése következtében teret vesztett, többen értelmiségi pályán kerestek érvényesülési és megélhetési lehetőséget. „Megindult az örmények beáramlása a közpályákra. A gazdasági életben betöltött pozícióikat (melyet zsidó, német és más polgárosodó elemek vettek át) lassan átkonvertálták politikai, kulturális, kapcsolati tőkévé. A legtöbb örmény család anyagilag megengedhette magának gyermekei taníttatását. Mivel általános volt körükben a gyermekek magas száma, azok, akik nem örökölték az apa egzisztenciáját (földbirtok, gyógyszertár, stb.) közpályára kerültek. A vármegyék közül Torontálban a Gyertyánffyak, Dánielek, Karassó-Szörényben a Jakabffyak, Bács-Bodrog megyében a Karátsonyiak vezető tisztségeket töltöttek be. (...) Az örménység vallásához erősen ragaszkodott, és a XX. századra döntően a vallás jelentette az örmény etnikai tudatot. (...) Magyar-örmények közé sorolhatjuk azokat is, akik már sem nyelvükben, sem vallásukban nem vallották magukat örménynek, de kultúrájuk, származásuk és rokoni kapcsolataik összekötötték őket. (...) A nagy többség elaprózódó birtokából megélni nem tudván a fizetett közpályák felé orientálódott (Uo.). E magyar-örmények karriersémája azt mutatja, hogy csaknem kizárólag jogi végzettségűek voltak, végigjárták a megyei adminisztráció hierarchiájának szinte minden lépcsőfokát, s több esetben az országgyűlési képviselőségig vitték, tipikus dzsentri életmódot folytatva. „Az örmények általában vegyes nemzetiségű kerületekben, kormánypárti programmal jutottak be az országgyűlésbe”. (Tóth, 2006)

A 19. század végéig a bánáti örmények csaknem teljesen asszimilálódtak. Ezt a folyamatok pedig csak meggyorsították az időközben kötött vegyesházasságok.

A torontáli magyar-örmény családok hozzájárulása a déli végek gazdasági és művelődési életének 19. századi felvirágzásához

Mint Tóth K. József írja. az örmények számára „a meggazdagodás legjobb útjának a marhakereskedelemben való bekapcsolódás bizonyult. A német nyelvterületen lévő piacokon keresett áru volt az óriás termetű és finom ízű magyar marha. A [18] század második felében örmények pusztákat béreltek az Alföldön, majd az ott felhízalt marhákat nyugatra hajtották és eladták. A leggazdagabb kereskedő családok megkapták, illetve vásárolhatták a nemességet, és így földet is szerezhetek, elsősorban a Dél-Alföldön, ahová egyre többen költöztek”. (Tóth, 2006)

Az újonnan vásárolt nagybirtokokon a 18. század végén de főképpen a 19. században egy korszerű mezőgazdasági termelés indult el, s ezek a bánáti magyar-örmény uradalmak egyrészt mintagazdaságokká fejlődtek, másrészt fontos tényezői lettek Bánát mezőgazdasági termelésének.

Kiss Izsák 1785-ben elemérre 400 német württembergi családot telepített, s e betelepítéssel ott egyre több ágúvá vált a mezőgazdaság. (Pavlov, 2010:16–19) A földművelés és állattenyésztés mellett a 18. század végén a figyelmet a szőlőművelésre és selyemhernyó-tenyésztésre irányította. (Uo.) Később a komló- és máktermesztést is meghonosította. (Uo. 85.) 1789-ben lecsapoltatta az Elemér környéki mocsaras területeket, hogy egészségesebb feltételeket teremtsen a mezőgazdasági termeléshez. (Uo.16–19) 1793 őszén a Kiss család tagjai a bánáti települések közötti utak rendezésével, forgalmának fejlesztésével foglalkoztak, hiszen biztosítani kellett a kereskedelmi utakat Temesvárig. (Uo.26) 1794-ben holland szakemberek segítségével korszerű szelmalmokat építettek. (Uo. 27) 1794 tavaszán az eleméri birtok vendége volt Albrecht Theuer, híres német mezőgazdász, az első mezőgazdasági intézet igazgatója. (Uo.) 1797–98-ban egy holland szakember vezetésével, termálvíz felhasználásával melegágyakat alakítottak ki, korai zöldségfélék termesztésére. (Uo.34) A szarvasmarha-kivitel mellett a Kiss-féle uradalom gabona- és a mézkivittel is foglalkozott. (Uo.) Ugyanakkor felfejlesztette juhtenyésztést s a gyapjút Bécsben és Pesten értékesítette. (Uo. 90) A Kiss családnak dereglyékből, szállítóhajókból valóságos flottája volt a Tiszán, amelyen a gabonát szállították Európába. (Uo. 63) Hajóit többnyire Titelnél horgonyoztatta. (Uo. 85) A 19. század első felében a Kiss-féle uradalom a Délvidék legfejlettebb és leghaladóbb nemesi birtokai közé tartozott korának legkorszerűbb mezőgazdasági géppálmányával. (Uo. 67–91)

Hadd említsünk néhányat a legsikeresebb 19. századi bánáti örmény mintagazdaságok közül. Itt volt többek között gróf Karátsonyi Jenő 17.000 holdas hitbizományi bánlakai uradalma modern mezőgazdasági gépparkkal (cukorrépa- búza-, kukorica- és rizstermesztés, hal-, szarvasmarha-, juh-, öszvér- és

sertéstenyésztés); az écskai Harnoncourt (korábban Lázár) uradalom, amelyen több mint 20.000 holdon folyt a munka (ló-, sertés-, juh- és haltenyésztés, búza-, árpa-, kukorica és zabtermesztés); Karátsonyi Andor mintegy 2.000 holdas beodrai birtokán (ló-, szarvasmarha- és juhtenyésztés, cukorrépa-, len-, cirok-, borsó-, szőlő és dinnyetermesztés); báró Dániel Ernő 5.100 holdas nagyági uradalmán (dohány-, kender-, len-, cirok-, cukorrépa, búza- és kukoricatermesztés, ló-, szarvasmarha-, sertés- és juhtenyésztés); Dániel László kanaki mintagazdaságán (ló-, szarvasmarha-, és sertéstenyésztés, búza-, árpa-, zab- és kukoricatermesztés); Dániel Pál 2.700 holdas óléczi birtokán (ló-, szarvasmarha-, és sertéstenyésztés, búza-, árpa-, zab-, kukorica- és cukorrépa-termesztés); a 3.500 holdas gyéri Gyertyánffy László-gazdaságban (magnemesítés, vetőmagtermesztés, sertés-, ló- juh-, fajbaromfi- és szarvasmarha-tenyésztés, búza-, árpa-, kukorica-cukorrépa és lucernatermesztés); az ugyancsak gyéri, 1.200 holdas Gyertyánffy Andor birtokon (ló-, szarvasmarha és sertéstenyésztés, búza-, árpa-, zab-, repce és kukoricatermesztés); Pap Géza, Ernő és Dezső 2.400 holdas eleméri uradalmán (ló-, juh-, szarvasmarha- és sertéstenyésztés, búza-, zab-, cukorrépa-kukorica- és káposztatermesztés) a legkorszerűbb mezőgazdasági gépekkel és művelési módszerekkel folyt a munka. Nem véletlen, hogy e mintagazdaságok termékeit a 19. században számos hazai és külföldi mezőgazdasági kiállításon díjazták. (Borovszky, 1912:211–218)

Kultúrakedvelő s a művelődési rendezvényeket, kezdeményezéseket és megmozdulásokat bőkezűen támogató személyek voltak a bánáti magyar-örmények. Ezt elegendő csupán néhány figyelemfelkeltő példával alátámasztani.

Bánátban a magyar-örmények a művelődési életben is jelen voltak: különféle kulturális rendezvényeket szerveztek, pártfogolták a művelődési élet csaknem minden megmozdulását.

Az écskai Lázár Ágoston kastélyavató ünnepségén, 1820-ban a híres zongoravirtuózt, az akkor még csodagyerekeknek számító Liszt Ferencet léptette fel illusztris vendégei előtt. 1820. augusztus 31-én délután Esterházy herceg a kastély nagytermében koncertet szervezett. (Pavlov, 1992: 137–234.) azon mutatkozott be a kilencéves Liszt Ferenc. Liszt Esterházy hercegék kíséretében érkezett Écskára, és virtuóz zongorajátékával igencsak meglepte az egybegyűlt vendégsereget. A kis Liszt játékát a közönség vastappsal jutalmazta, és a koncert után többen siettek gratulálni a kis zongoristának meg Esterházynak is. (Uo.) Gazdag Ervin írja, hogy „még két év múlva is e kétnapos rendezvényről meséltek a faluban”. (Gazdag, 2010: 177–229.)

Karátsonyi László nevéhez fűződik egy nemrég felfedezett fontos zenetörténeti tény: minden idők egyik legnagyobb zongoravirtuóza s a 19. század egyik legjelentősebb zeneszerzője, Liszt Ferenc (1811–1886) 1846-ban, egy ízben nála koncertezett, Nagybecskereken. (Németh, 2011:17–25.) Erre akkor került sor, amikor Liszt 1846 októberének elején magyarországi hangversenykörútra indult (Pest, Szekszárd, Nádass, Pécs, Temesvár, Bánlak, Arad, Lugos, Nagyszeben, Kolozsvár és Nagyenyed). (Uo.) Egy másik családtag, Karátsonyi Guidó (Gedő) közbenjárására Liszt 1846 októbere és decembere között Nagybecskereken, Karátsonyi László házában megyei nagybirtokosok előtt koncertezett. (Uo.)

Ugyancsak a beodrai Karátsonyi családhoz fűződik Munkácsy Mihály (1844–1900) jeles magyar festőművész egykori beodrai látogatása is (Kovács, 2005). Ott „többször járt Szamosy Elek festő és restaurátor inasaként. Szamosy ugyanis rendszeres látogatója volt a Karátsonyi családnak. Az újabbnál újabb portrék festésén kívül a régiek restaurálását is végeznie kellett, ezért természetesen az inasát is magával vitte” (Uo.). Munkácsy beodrai látogatásáról az alábbiakat jegyezte fel: „A kastély konyháját rajzoltam, amint jönnek a koldusok heti alamizsna-osztásra. A parkban is dolgoztam, de mihelyt lépteket hallottam, úgy elbújtam, mint a nyúl. Egyszer, egy menekülés közben a kastély úrnőjébe botlottam. A jó asszony látva végtelen zavaromat, megszólított s érdeklődést tanúsított vázlataim iránt. Ezután már jobban éreztem magam a kastélyban, berzenkedő önérzetem le volt cirógatva. Jó dolgom volt Beodrán. A mézárósné – minden tisztelettel legyen mondva – jól megtermett, csinos, szőke menyecske volt, kedve csak úgy harsogott ki belőle. Engem meg tömött, csordultig rakta tányéromat az ebédnél, heti egy forint ötven krajcárért. Lerajzoltam a gazdát is, a feleségét is”. (Anonim, 2002)

Karátsonyi Guido jelentős adományokkal támogató különböző alapítványokat és a Magyar Tudományos Akadémiát. (Sisakos, 1902:6–8.) 1881-ben országos népszerűsége tette szert az „erénydíj” alapításával, amelyet – francia mintára – a vagyontalan de jó erkölcsű leányok kiházásítására hozott létre.(Uo.) Mint Gurzó K. Enikő írja, „némelyek ő tartják a 19. század egyik legnagyobb művészetpártolójának. (...) Mecénási tevékenységének köszönhetően a magyar irodalom számos jeles alkotása született meg. Arany Jánosnak is a Karátsonyi-jutalmat ajánlotta fel az MTA azért, hogy lefordítsa Arisztophanész komédiáit. A remekművek tehát közvetetten Guidónak tulajdoníthatóan jelentek meg 1880-ban”. (Gurzó, 2010a: 52–53)

A becskerekai Gyertyánffyaknak köszönhetően lett a 19. század első felében Nagybecskereknek, Torontál megye egykori székhelyének színháza – ez volt az első vajdasági kőszínház. A család 1839-től létező magánszínháza adósság miatt került át a szabadságharc kitörése előtt a város tulajdonába. (Németh, 2011a:7)

Az eleméri Kissek kastélya is (a 18. század végétől) több jelentős művelődési rendezvény színhelye volt, amelyet neves írók, művészek és közéleti személyiség tiszteltek meg látogatásukkal. 1789 telén az Eleméren már nagyszabású korcsolyaversenyeket szerveztek, amelyen „30 versenyző vett részt Bécsből, Budapestről, Szegedről és Temesvárról. A vendégek között híres korcsolyabajnokok is voltak”. (Pavlov, 2010:23) A versenypályát színes lámpákkal világították ki, s nagy sikert arattak a kivilágított lófogatós szánok. (Uo.) 1792-ben, valóságos szenzációnak számított Eleméren az első hőlégballon felrepülése, amelyen nagyszámú közönség vett részt (Uo.25). A krónikások feljegyzése szerint az utasoknak szánt kosarat eleméri szerbek fonták.(Uo.) A hőlégballon elrepült a Tiszáig majd a közeli mocsárban kényszerleszállást hajtott végre (Uo.).

1794. december 29-én Kissné Issekutz Mária pártfogásával Eleméren megtartotta alakuló ülését Torontál megye jótékony nőegylete. (Uo.28.) 1795-ben kezdődött meg az (egykor impozáns) eleméri Kiss-kastély építése. Miután megépült, a kastély fontos gyülekezőhelye lett a zenekedvelőknek. Kiss Ágostonné, Bogdanovits Anna csütörtökönként népszerű zenei esteket szervezett a kastély nagytermében. Anna gyönyörűen énekelt, anyósa pedig rendszerint zongorán kísérte. (Uo.29.) 1795 őszén Anna egy fiúénekkart is alapított (Uo.). 1797 szeptemberében, Kiss Ágoston, a Torontál megyei kardvívó egyesület elnöke Eleméren nemzetközi versenyt rendezett, amelyre meghívta korának leghíresebb kardvívóit. (Uo.33.) 1797 őszén Kiss Ágoston Torontál megye nagybirtokosaival a régészeti kutatásokról és a műemlékek megmentésének szükségességéről tanácskozott, s ez alkalommal egy műemlékvédő alapítvány létrehozásáról is döntés született (Uo.33). Anyagilag támogatta az aracsi pusztatemplom restaurálását, ahol éveken át régészeti ásatásokat is végeztetett. (Uo.)

A 18. század végétől az eleméri birtokon számos vadászatot, vadászkutya-versenyt, „téli találkozót”, szánversenyt, billiárdtornát, teniszversenyt, tekeversenyt, kutyakiállítást, de háztartási meg szabás-varrás tanfolyamokat is szerveztek. (Uo. 33–60).

Az egyik legemlékezetesebb rendezvényre 1833. július 13-án került sor, amikor Kiss Ernő születésnapján, 1833-ban az eleméri kastélyban vendégszerepelt a Temesvári Színház a *Nyáréji álom* című darabbal.(Uo. 86)

Az eleméri kastély egykori jeles látogatói között volt Benjamin Constant de Rebecque (1767–1830) francia politikus, író és filozófus, Friedrich Jacobi (1743–1819) német filozófus és költő, Christoph Martin Wieland (1733–1813) német író és költő, Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) vallásos verseiről híres német költő, Heinrich Friedrich Stein (1757–1831) báró, német kereskedelmi miniszter, Daniel Konstantin (1798–1873) jeles portréfestő, Jan Kubelik (1880–1940) híres hegedűművész, Andrassy Tivadar (1857–1905) festő, Lauka Gusztáv (1818–1902) író és mások. (Uo.11–112).

Zárszó

A főként marhakereskedelemből meggazdagodott, császári hadiszállítóként is megbecsült bánáti magyar-örmények a 18. század végén alapozták meg uradalmaikat, amelyekre megfelelő számú munkaerőt is telepítettek s így indulhatott el – a török kiűzése utáni kietlen, mocsaras és egészségtelen vidéken – egy lassú, fokozatos gazdasági fejlődés, amely a 19. század első felében már nagyobb lendületet adott a művelődési élet kibontakozásának is. A bánáti örmény családoknak a 18. század végén és a 19. század elején úttörő szerep jutott a mocsarak lecsapolásában, az utak rendezésében meg a korszerű mezőgazdasági termelés megszervezésében, ám a 19. század második felétől, a mezőgazdasági termelés mind nagyobb térhódításával, s a szarvasmarha-tenyésztés és marhakereskedelem háttérbe kerülésével a bánáti magyar-örmény családoknál is bizonyos „életviteli szerkezetváltás” állt be. A nagybirtokok már nem hoztak gyors és látványos jövedelmet, inkább csak társadalmi, azaz közéleti tekintélyt, amelyet a bánáti magyar-örmény családok vegyesházasságaik meg jótékonykodásuk révén csak növeltek. A 19. század második felétől kitapintható volt náluk a közéleti pályák felé való fordulás, amely a fokozott asszimilációval és polgárosodással párhuzamosan folyt. Különösen a jogi pálya nyújtott akkortájt érvényesülési lehetőséget a számukra, s főként annak köszönhetően épültek be a bánáti magyar-örmény családok rátermettebb tagjai Torontál vármegye adminisztrációjába. Ott tehetségük révén felkapaszkodtak a hivatali létra minden fokára, az aljegyzőtől a főispánig. Egyesek eljutottak az országgyűlési képviselőségig, sőt miniszteri széket is kaptak.

Szorgalmas gazdasági, közéleti és művelődési tevékenységük érezhetően és látványosan fejlesztette Bánátot, méghozzá a legfontosabb időszakban: az újrászerveződés, az újraindítás nehéz, ellentmondásoktól sem mentes korszakában. Nélkülük Bánát 19. századi fejlődése mindenképpen lassúbb ütemű s más irányú lett volna, művelődési élete pedig, meggyőződésünk szerint érezhetőbben szegényebb.

Irodalom

- Anonim (2002): Munkácsy Beodrán
(<http://www.nyugati jelen.com/archiv/2002/2002%20majus/maj.%208%20szerda/j8.html>)
- Anonim (2013): A bánáti falucska történelmére a Karátsonyi grófok nyomták rá örök pecsétjüket.
(<http://www.karatsanyi.hu/Beodra/Beodraemitaborponthu.htm>)
- Id. Bobor Gyula (1894): Az ittebei (és elleméri) Kiss család leszármazási táblázata (kézirat, magántulajdon)
- Bona Gábor (1995): *Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei*. Országos Örmény Önkormányzat, Budapest, 1995
- Bona Gábor (2010): Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei. In: (Dr. Issekutz Sarolta szerk.): *Délvidéki örmény nemesek*. Elemér–Écska–Nagybecskerek. Budapest, 2010
- Borovszky Samu (szerk.) [1912]: *Torontál vármegye*. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, [1912]
- Gazdag Ervin (2010): Az écskai uradalom. A Lázár család története. In: (Dr. Issekutz Sarolta szerk.): *Délvidéki örmény nemesek*. Elemér–Écska–Nagybecskerek. Budapest, 2010
- Gerő András (1993): *Magyar polgárosodás*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1993
- Gudenus János József (2010): *Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája*. (Javított, bővített kiadás). Budapest, 2010
- Gurzó K. Enikő (2010): Karátsonyiak a Bánságban. (1. rész) *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2010. május
- Gurzó K. Enikő (2010a): Karátsonyiak a Bánságban (3. rész) *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2010. július–augusztus
- Gurzó K. Enikő (2010b): Karátsonyiak a Bánságban (4. rész) *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2010. szeptember
- Dr. Issekutz Sarolta (szerk.) (2010): Szerkesztői gondolatok. In: *Délvidéki örmény nemesek*. Elemér–Écska–Nagybecskerek. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 2010
- Drd. Kálmán Attila (2011): Örmény származású magyar főnemesi családok és rokoni kapcsolataik más főnemesi családokkal. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2011. szeptember
- Kovács Nándor (2005): A Karátsonyi grófok Beodrán. *Hét Nap*, 2005. október 11.
- Malbaški, Todor (főszerk.) (1966): *Zrenjanin* (monográfia). Budućnost, Zrenjanin, 1966
- Marcus Vilma: Nagy elődök, emlékező leszármazottak. In: (Dr. Issekutz Sarolta szerk.): *Délvidéki örmény nemesek*. Elemér–Écska–Nagybecskerek. Budapest, 2010
- Németh Ferenc (1986): A beodrai úrilak. *Magyar Szó*, Kilátó, 1986. május 10.
- Németh Ferenc (2008): A kanaki Dániel-kastély. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2008. január
- Németh Ferenc (2011): Liszt Ferenc Écskán és Nagybecskereken. *Létünk*, 2011/3. sz., 17–52.
- Németh Ferenc (2011a): Március 15-re emlékeztünk. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2011. április
- Pavlov, Boris (1992): Istorijat vlastelinstva Ečka. In: *Ribnjak Ečka*. Lukino selo, 1992
- Pavlov, Boris (2010): Eleméri nemesség. In: *Délvidéki örmény nemesek*. (Dr. Issekutz Sarolta szerk.): Elemér–Écska–Nagybecskerek.
- Sisakos (1902): *A szamosujvári és beodrai gróf Karátsonyi család története*. In: Todorán Endre „Aurora” Könyvnyomdája, Szamosujvár, 1902
- Szeli István (1993): *A peremkultúra élettana*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993.
- Szentkláray Jenő (1882): *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*. Temesvár, 1882
- Tóth K. József (2006): *Örmények a Kárpátmedencében*.
(<http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=ormenyek>)

© DKE 2013

<http://www.southeast-europe.org>
dke@southeast-europe.org

Figyelem! *Kedves kutató!* Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a dke@southeast-europe.org címre. *A tanulmányt a következőképpen idézze:*
Németh Ferenc: Magyar-örmények Bánát közéletében a 19. században. *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 4. No. 1. (2013 tavasz) 11 p.
Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*